

ті були землеробство, скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, збиральництво. Поряд із хліборобством у системі землеробства важливе значення мали городництво та садівництво. Ще Михайло Грушевський, вивчаючи історію Київської землі, зазначав, що на великому просторі навколо Києва були городи, на яких печерські монахи вирощували городину для власних потреб [5, 376]. Поряд із овочевими культурами, що були відомі на наших землях здавна, в останні століття в українське городництво було впроваджено чимало нових видів і сортів, запозичених із різних частин світу. Приблизно з XIV–XV ст. розпочалося вирощування огірків, динь, кавунів, з XVI ст. відомими стають петрушка, пастернак, салати (крес-салат, салат городній, польовий салат, гірчиця листовата салатна), а з XV–II ст. – цвітна капуста, редька, шпинат, квасоля. Тільки в XVIII ст. почали вирощувати картоплю, а в XIX ст., а подекуди аж на початку XX ст. на присадибних ділянках набувають поширення такі городні культури, як баклажани, перець, помідори, селера, пекінська (китайська) капуста, кольрабі, брюссельська капуста, шпинат, порей тощо [1, 416–417].

В етнографічних описах XVIII–XIX ст. повітові міста України зображені як комплекси садів із розташованими серед них будівлями, а справді міський вигляд мали тільки їхні центри. За топографічним описом Харківського намісництва 1785 р., м. Суми рясніло пишними садами з такими фруктовими деревами, як яблуні, груші, сливи, вишні, з кущами смородини, малини, агрусу. Більше того, називаються окремі сорти фруктових дерев, скажімо груш – бергамоти, гливи, дулі. На городах міські жителі вирощували огірки, моркву, столові буряки, цибулю, часник, петрушку, кріп, гірчицю, різні види капусти та салату (наприклад, «жеруху» тодішня назва крес-салату. – Г. О.) [14, 88]. На противагу сумчанам, жителі м. Києва в кінці XVIII ст. через щільність забудови міських кварталів біля власних будівель мали тільки невеликі городи й садки, в яких культивували фруктові дерева і кущі: яблуні, груші, сливи, черешні, грецькі горіхи, червону і чорну смородини, малину та ін. [13, 288]. Наявність відповідних відомостей у писемних пам'ятках дала етнографам підставу стверджувати про особливе захоплення українців садками та городами, що залишалось стійкою етнографічною рисою до початку XX ст. Включно [2, 58].

Незважаючи на існуючі відомості про народне городництво й садівництво в історичних джерелах, на даний час в українській етнології відсутнє комплексне наукове дослідження зазначеної проблеми. Етнологи, котрі вивчають сільськогосподарську культуру українського етносу, традиційно досліджують передусім рільництво як головну галузь землеробства [15].

Оксана ГОДОВАНСЬКА
(Львів)

ГОРОДНИЦТВО І ПРИСАДИБНЕ САДІВНИЦТВО ЯК ВИЯВ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ОПІЛЛЯ

На Опіллі вирощування городніх і садових культур зосереджувалося переважно на присадибних ділянках: на городі поблизу житлових і господарських будівель садили фруктові дерева, а овочеві культури вирощували виключно на «грядках». На всій території етнографічного району вирощували «сталій асортимент» городніх і садових культур. Жителі Опілля отримали від своїх батьків основні знання, досвід, вміння та навички? необхідні для городництва і садівництва. У городництві і садівництві Опілля відбулося взаємопроникнення традиційного і модерного.

Ключові слова: городництво, садівництво, Опілля, грядки, садок, асортимент

Упродовж багатьох століть український народ творив високу сільськогосподарську культуру. Традиційними видами господарської діяльнос-

З іншого боку, завдання ускладнюється тим, що вивчення традиційного городництва та присадибного садівництва здійснювалося на території малодослідженого етнографічного району – Опілля. В етнографічних джерелах інформація про Опілля доволі скупа. Наприклад, один з активних діячів «Руської Трійці» Яків Головацький називав Опілля – «превосходной хлебопашной землѣй», де мешкають ополяни або ополюхи [4, 19, 53]. Цікавий народознавчий матеріал міститься в «Подорожніх поміченнях ополянина» Івана Соколика (це один із псевдонімів (а інший – Опілянин) відомого етнографа XIX ст. Євгена Желехівського. – Г. О.) Опілля, на думку вченого, – це зона переходу від Галицького Підгір'я до Поділля [4]. Також відомий польський етнолог Адам Фішер, який на початку XX ст. очолював антропологічно-етнологічну лабораторію у Львівському університеті, співробітники якої проводили збір польових етнографічних матеріалів у всіх регіонах тодішньої Польської держави, у своїй праці «Русини. Нарис етнографії Русі» («*Rusini. Zarys etnografji Rusi*») зазначав, що в повітах Бобрецькому, Львівському, Рогатинському, Перемишлянському і в сусідній частині Поділля вздовж річки Серет проживають ополяни («*powiaty bobreski, lwowski, rohатыnski, przemyślanski i sąsiedną część Podola po Seret zamieszkują Opolanie*») [19, 9]. Натомість у «Словнику географічному Королівства Польського та інших слов'янських країв» («*Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*»), що виходив протягом 1880–1900 рр. у Варшаві і налічує 15 томів, Опілля означене як народна назва частини Галицького Поділля в межах річок Верещиці та Золотої Липи, а також безлісних околиць на Тернопільщині («*Opole – ludowa nazwa części Podola galicyjskiego, między Wereszczycą a Złotą Lipą, oraz bezleśnej okolicy w tarnopolskiem*» [-20, 562]. Коротка, однак суттєва за змістом, інформація міститься і в інших енциклопедичних виданнях першої половини XX ст.. Так, автори польської «Загальної енциклопедії» («*Encyklopedia Powszechna*»), виданої в 1933 р. у Варшаві, ополянами називали українців (русинів), що проживали довкола Львова («*opolanie – rusini w powiatach koło Lwowa*») [18, 142]. У радянській історіографії не було жодного етнографічного дослідження, що хоча б частково торкалося особливостей традиційної культури населення Опілля. Тільки в 90-х рр. XX ст. львівські етологи одними з перших відновили на карті етнографічного районування Українці Опілля. Відомий етнолог і фольклорист Роман Кирчів назвав Опілля «*terra incognita* XX ст.» (у доповіді прочитаній на науковому семінарі кафедр етнології та фольклористики Львівського національного університету імені Івана Франка у травні 2001 р. – Г. О.), оскільки досить велика територія між Поділлям,

Волинню і Прикарпаттям виявилася малодослідженою. Локалізація Опілля відбувається на території центрально-східної Львівщини, суміжними районами західної Тернопільщини й Івано-Франківської області (лівобережне Подністров'я). У південно-західній частині Опілля з етнографічного погляду переходить у наддністрянське жидачівсько-самбірське Прикарпаття (Підгір'я), а на заході – в перемисько-яворівське Надсяння [6, 133–134]. Знаний сучасний дослідник Степан Павлюк на території Опілля виділяє окремі локальні центри, а саме: Перемишлянщину, Рогатинщину, Бережанщину [17, 65–66].

Проаналізувавши практику городництва і садівництва українців на території Опілля та узагальнивши народний агрономічний досвід, автор на основі доступних літературних джерел і польових матеріалів (інтерв'ю з людьми різного віку, соціального статусу і місця проживання, а також за власними спостереженнями) ставить завдання визначити «традиційність» городництва і присадибного садівництва в культурі українців Опілля.

На території зазначеного району на відносно невеликому просторі поєднані досить відмінні природні умови вирощування городини та садів: рівнинні та горбисті рельєфи, лісоболотні та лісостепові ділянки, підзолисті та чорноземні ґрунти. Типовим опільським ландшафтом є горбисто-гірський рельєф із широколистяними буково-дубовими та дубово-грабовими лісами. Ліві притоки Дністра Гнила Липа, Золота Липа і Стрипа глибоко вриваються в ландшафт місцевості, формуючи доволі значну пересічену територію з вузькими річковими долинами. Великогорбисті лісові місцевості чергуються з середньогорбистими, а заплавні площі – з надзаплавно-терасовими. Природно-географічні умови Опілля частково спричинилися до виникнення варіантних особливостей народного городництва і садівництва. Сприятливими природними умовами для розвитку садівництва та городництва характеризується південна частина Опілля, яка займає лівобережне Подністров'я, де переважають плоскі надзаплавно-терасові й слабохвилясті місцевості, та рівнинні простори східної частини Опільської горбовини, що поступово переходять у Поділля.

На Опіллі вирощування городніх і садових культур зосереджувалося переважно на присадибних ділянках (на городі поблизу житлових і господарських будівель садили фруктові дерева, а овочеві культури вирощували виключно на «грядках» (у розумінні опитаних нами респондентів «грядки» – це визначене місце на городі, на якому висівають чи висаджують тільки городні культури. – Г. О.). Наприкінці XX ст. спосте-

рігається закладання нових садів і городів подалі від житла на так званій «свіжій землі» (під «свіжою землею» слід розуміти таку ділянку поля на якій ще не вирощували городину чи садовину. – Г. О.), оскільки порівняно легко можна отримати вищий відсоток урожайності. Найчастіше на таких ділянках висаджували чи висівали таку городину, врожай якої передбачали зберігати протягом зими. Продукти городництва, що їх використовують для харчування протягом літа – осені, повинні були бути під рукою, через це їх вирощували тільки на присадибних городах. Одна жителька Опілля пояснила це образно: «щоб не бігати в поле за бураком для борщу» [7]. На всій території етнографічного району спостерігався «сталій набір» городніх культур: вирощували цибулю, часник, моркву, столові буряки, листову капусту, огірки, квасолю, кріп, петрушку, гарбузи, мак, щавель, ревіль. Починаючи з другої половини ХХ ст., розширився і якісно збагатився асортимент вирощуваної городньої продукції – як за рахунок нових культур (кабачків, помідорів, патисонів, баклажанів, шпинату, салату, бобу, редиски, перцю стручкового), так і внаслідок впровадження нових видів відомих уже культур, зокрема капусти брюссельської, пекінської, савойської, червоноголової; цибулі порей, перлової чи цибулі-перли, австралійської тощо. Асортимент фруктових дерев у присадибних садах українців Опілля складався з яблунь (переважно сортів «паперівка» («папіровка»), «ренета», «золота ренета», «малинівка», «білий налив», «йона»), слив (сорт «угорка» або «горсткі сливки»), груш («бере», «дюшест»), вишень, черешень, волоських горіхів та плодово-ягідних кущів (аґрусу, смородини, порічки, садової малини). Вирощували переважно не товарні сорти садовини, часто не надаючи жодного значення сортовим особливостям фруктових дерев. Наприкінці ХХ ст. внаслідок підвищення садівничої культури деякі садівники експериментували з вирощуванням південних культур: абрикосів, персиків, айви, інжиру тощо.

На всій території Опілля подібними були методи і способи угноєння, висівання чи висаджування, догляду, боротьби зі шкідниками і збирання врожаю овочів. Локальні особливості виявлялися лише в окремих елементах процесу вирощування городніх культур. Наприклад, у м. Пустомити Львівської області мешканці, не маючи можливості утримувати велику рогату худобу, а працюючи переважно на місцевій птахофабриці, використовували курячий послід як єдине органічне добриво для власних городів [8]. Через природнокліматичні умови окремих місцевостей Опілля городні та садові роботи могли розпочинатися й закінчуватися з різницею у декілька днів.

Насіннева база городніх культур поповнюва-

лася переважно двома шляхами: індивідуально-самостійним отриманням насіння через вирощування «насінників» або купівлею готового насіння у спеціалізованих магазинах чи на ринках. Перший спосіб полягав у тому, що кожний городник самостійно для власних потреб вирощував насіння. Упродовж тривалого часу це був майже єдиний спосіб забезпечення себе насінням різних городніх культур. Так, для того, щоб отримати насіння огірків, на грядці залишали кілька великих плодів для так званих «насінників». В кінці літа – на початку осені, коли ці огірки жовтіли, їх зривали, розрізали та витягували із середини зернятка насінини. Останні просушували на сонці, зсипали в полотняні мішечки і зберігали обов'язково в сухому місці [9]. Одержували самостійно також насіння перцю, цибулі, часнику, гарбузів, огірків, квасолі. Проте слід зауважити, що отримати в домашніх умовах якісне насіння було досить важко. Різні господарські клопоти перешкоджали уважно стежити за його досяганням: «таке насіння, як не кури виклюють, то сонце може спалить, або щось корінь під'їсть, або припізниться із його збором – то все пропаде» [10]. Починаючи з другої половини, а особливо в останні десятиліття ХХ ст. перевага надавалася купівлі готового насінневого матеріалу овочів на ринках або в спеціалізованих магазинах Львова, Івано-Франківська, Рогатина, Перемишлян, Бережан та інших міст; хоч самостійне одержання насіння і надалі залишилося «живою традицією».

Щодо присадибних садів, то вони знаходилися на одних і тих самих ділянках городу протягом багатьох десятиліть. Якщо дерева в таких садах «старіли» і переставали давати врожай, їх викорчовували і на тому місці насаджували нові. Більшість дерев у саду насаджені були хаотично, без певного планового розмежування одних видів і сортів садових культур від інших. Проте наприкінці ХХ ст. під час закладання нових садів на присадибних ділянках щепи садили у певному порядку: в один ряд – яблуні, в інший – груші чи сливи. Як правило, саджанці висаджували чоловіки, а жінки їм допомагали. Інтенсивний догляд за садом становив свого роду сезонну працю, а саме ранньою весною та частково пізно восени. В інші пори року ніяких робіт у садах практично не велося. Навесні угноювали дерева, обрізали сухі та хворі гілки, проріджували та формували крону, проводили щеплення дерев способом очкування, що був поширений на всій території Опілля. Наприкінці літа – восени здебільшого збирали врожай фруктів і прибирали сади.

Жителі міст і сіл Опілля заготовляли на зберігання всі городні та садові культури, які вирощували на присадибних ділянках. Способи зберігання були подібними. Плодоягідну продукцію переховували у відповідних приміщеннях: у коморах, підвалах, пивницях, на горищах («стри-

ху», «вищці»), окремі види городини (моркву, столові буряки, пастернак) закопували в земляних ямах, які мали різні локальні назви («кіпець», «кагат», «копак») [11]. Велику частину плодючої продукції відразу переробляли, щоб вона не втратила своїх харчових властивостей та була придатною для споживання взимку. Поширеними були такі способи первинної переробки городини і садовини, як соління, квашення, сушіння, а починаючи з другої половини ХХ ст. – консервування, маринування, приготування соків, варень, джемів, компотів у скляних банках та зберігання овочів і фруктів у морозильних камерах, шляхом охолодження.

У селянських господарствах Опілля присадибне городництво, яке мало допоміжний характер і задовольняло лише харчові потреби родини або частково сприяло поповненню сімейного бюджету через продаж вирощеної плодючої продукції, перебувало в «жіночих руках». Як правило, жінки самостійно планували і підбирали місце для майбутніх грядок. Вони ж уважно стежили, за сівозмінною городніх культур на грядках, готували насіння овочів до висаджування, протягом літніх місяців доглядали за всіма городніми рослинами (прополювали рослини від бур'яну, спускали ґрунт, підв'язували розсаду помідорів, перців тощо), а згодом і збирали врожай овочів. Переробкою овочів і фруктів також займалися жінки. У 90-х рр. ХХ ст., у зв'язку з важливими політичними, соціально-економічними і світоглядними змінами, що відбулися в Україні, з'явилася досить велика кількість приватних господарств, які забезпечували вирощеними овочами місцеві ринки, заклади харчування, школи, дитячі садки тощо. Керували ними переважно чоловіки, які самостійно планували вирощування окремих овочів, купували якісний сортовий насінний матеріал, обробляли город, площа якого могла становити і декілька гектарів, будували теплиці, парникові рами, проводили догляд за рослинами тощо. У таких випадках жінки лише допомагали виконувати окремі роботи, зокрема реалізовувати вирощену продукцію на ринку. На відміну від городництва, садівництво на Опіллі повільніше трансформувалося в товарно-виробничу галузь, у зв'язку з чим і надалі відіграло допоміжну роль у присадибному господарстві та залишалося в «чоловічих руках». Чоловіки обкопували, білили дерева, обрізали сухі гілки, щепили саджанці, вживали профілактичних засобів проти шкідників, удобрювали сади. До виконання робіт на городі і в садку активно залучалися й діти, на них покладався обов'язок поливати рослини, допомагати при збиранні врожаю фруктів.

Як свідчить інформація, отримана від жителів Опілля, основу знань і досвіду у городництві та садівництві становлять уміння, навички і способи, які вони отримали від своїх батьків. «Працюю

на землі так, як мама навчила!» або «Роблю так, як мої батьки робили», «Життя навчило – батьки досвід передали, люди підказали» – це аксіоми мешканців Опілля [12]. Протягом ХХ ст. на Опіллі відбулися певні якісні зміни в галузі традиційного городництва та садівництва, що були зумовлені різними причинами – культурно-просвітницькими, суспільно-політичними, приватно-ринковими. Навіть і тоді, коли в радянський період завдяки праці у городничих бригадах на колгоспних городах народний агрономічний досвід збагатився знаннями про нові мінеральні препарати, невідомі широкому загалу, сорти, методи догляду за рослинами і способи боротьби зі шкідниками, нові знання долучалися до основних, успадкованих від старшого покоління. Саме в ХХ ст. суттєво трансформувалося бачення опільським селянином перспектив городництва та садівництва. Допоміжна в минулому галузь землеробства все більше набуває рис товарного господарства, причому городництвом займаються не лише жінки, що було характерним ще в першій половині ХХ ст., а й чоловіки. Водночас розширюється асортимент вирощуваних городніх і садових культур, покращується насіннева база овочів та фруктів, удосконалюється їх обробіток. Однак трансформація традиційного городництва й садівництва зачепила тільки ті присадибні господарства, що розташовані неподалік від основних великих ринків збуту. Потреби міста, тобто його «базару» у продуктах харчування скеровували та пришвидшували процес трансформації. Городництво й садівництво тих населених пунктів, які через своє географічне розташування чи відсутність добре налагоджених комунікацій знаходилися далі від ринків збуту, повною мірою не відчувало на собі помітних зрушень [3].

Як «традиційність» городництва і присадибного садівництва українців Опілля розглядається передача основного досвіду, знань та вмінь від старшого до молодшого покоління безпосередньо, через прямий контакт і переважно усно або прямим наслідуванням дій. Саме під таким кутом зору воно функціонує і досі, хоч, як уже зазначалося, внаслідок якісних змін народного городництва і садівництва протягом ХХ ст. розширюється поле отримання фахових знань через школу, сільськогосподарські навчальні заклади, університети. У городництві й садівництві Опілля традиційність і модерність (незважаючи на поліваріантність дефініцій терміна «модерний», послугувуватимемося найширшим його значенням, тобто модернізація – це перетворення, якісні швидкі зміни) є не протиставленням, а скоріше взаємопроникненням. Такі думки приводять до висновку, що городи та сади на Опіллі й досі виступають стійкою етнічною традицією, яка істотно модернізувалася.

1. *Боровський М.* Городництво // Енциклопедія Українознавства / Перевид. в Україні. – Л., 1993. – Т. 2.
2. *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 58.
3. *Годованська О.* Трансформація традиційного городництва та садівництва Опілля протягом ХХ ст. // Етнічна історія українців: Ювіл. зб. до 10-річчя кафедри етнології. – Л., 2006. – С. 164–170.
4. *Головацький Я.* О народной одежде и убранстве русинов русских в Галичине и северо-восточной Венгрии. – СПб., 1877.
5. *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991.
6. Етнографія України: Навч. посібник / Під ред. С. А. Макарчука. – Л., 1994.
7. Записано зимою 2003 р. зі слів Я. І. Назар, 1928 р. н., жительки м. Пустомити Львівської обл.
8. Записано зимою 2003 р. зі слів М. В. Тарнавського, 1937 р. н., та М. І. Тарнавської, 1937 р. н., жителів м. Пустомит Львівської обл.
9. Записано зимою 2002 р. зі слів В. М. Онуфрика, жителя с. Дибренів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.
10. Записано зимою 2003 р. зі слів Я. І. Скрути, 1935 р. н., жителя с. Любешки Перемишлянського р-ну Львівської обл.
11. Записано восени 2005 р. зі слів М. П. Модли, 1958 р. н., жительки с. Бартатів Гродоцького р-ну Львівської обл.; записано восени 2005 року зі слів К. В. Бедрило, 1937 р. н., жительки с. Бартатів Гродоцького р-ну Львівської обл.; записано восени 2005 р. зі слів Й. В. Бризицького, 1936 р. н., жителя с. Підгір'я Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.
12. Записано влітку 2003 р. зі слів В. І. Пришляка, 1930 р. н., жителя с. Стриганці Бережанського р-ну Тернопільської обл.; записано влітку 2003 р. зі слів О. Л. Жак, 1959 р. н., жительки с. Стриганці Бережанського р-ну Тернопільської обл.; записано восени 2002 р. зі слів Г. Д. Онуфрик, 1943 р. н., жительки с. Дибренів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.
13. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVI–II ст.: Описово-статист. джерела / Упоряд. Г. В. Болотова та ін. – К., 1989.
14. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: Описово-статист. джерела / Упоряд. Т. Б. Ананьєва, О. І. Гуржій. – К., 1997.
15. *Павлюк С.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991; *Горленко В., Бойко І., Куницький О.* Народна землеробська техніка українців: Історико-етнограф. монографія. – К., 1971.
16. *Соколик Й.* Подорожні помічення Ополянина // Правда. Письмо наукове й літературне. – Л., 1867. – Ч. 24, 26, 27.
17. Українське народознавство. Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. – К., 2004.
18. Encyklopedia Powszechna. – Warszawa, 1933. – Т. 2.
19. *Fischer A.* Rusini. Zarys etnografji Rusi. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1928.
20. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Т. 7.